

Eszmék, a modernitás kora, a jelenkor

Kerekasztal-beszélgetés¹ eszmék, társadalom, történelem
viszonyáról

RÉSZTVEVŐK: Balogh András történész, Bod Péter Ákos közgazdász,
Gárdos Péter rendező, Gombár Csaba politológus, Kiss Endre filozó-
fus, Tausz Katalin szociológus

VITAVEZETŐ: Kiss László „kazánfűtő-filozófus”

KISS LÁSZLÓ: A magyarországi rendszerváltás előtti tapasztalatom, hogy az úgynevezett közelmúlt történelmének bemutatása sem a tanórákon, sem a tankönyvekben nem volt egyszerű feladat. Azóta a legkülönbözőbb fórumokon igen sok szó esik a 20. század történéseiről, ám e történések okairól és nagyobb ívű összefüggéseiről már kevésbé tájékozódhatunk. De vajon miért van ez így? Én azt gondolom, elsősorban azért, mert a történészekről a politológusokon át a filozófusokig a szakértők kara az eszmei-politikai alapon fogalmazódó és egymással ellentétes elvárások keresztútjében áll, hogy hogyan ítélje meg a Nyugat egész utóbbi kétszáz évének eszmei-politikai-történelmi zivatarait, valamint e zivatarok jelenkori vetületeit. Épp ezért javaslom mai eszmeckerénk vezérfonalául azt a kérdéskört, hogy a társadalmi problémák okán mennyire forgatták fel az eszmék a nyugati történelmet a francia forradalom óta, hogy mennyire volt jogos ez a felforgatás és hogy hogyan áll ennek a felforgatásnak a rendbetétele a mai, globális korban.

Mindezekben belül szeretnék kiemelni egy szerintem lényeges összetevőt abból az igen bonyolult problémakörből, amit az utóbbi kétszáz év sokszínű nyugati történelme hozott létre, hozzáértői idézetekkel jellemezve azt:

a) Anton Menger (A jövő állama, Bécs, 1902): „A francia forradalom alatt ... a gazdasági bilincseket, amelyek a vagyontalan néposztályokat szorították, csak új színnel festették be, de Össze nem törték.” Következésképp „nem lehet kétséges, hogy még a huszadik században a szociális kérdés az egész emberiség kérdése lesz”.

b) H. A. L. Fischer londoni történész (Európa története II. kötet, B., 1923): „a középkori és a modern világ nagy ellentéte: a világiakra és papokra felosztott társadalom átadta helyét a szegényekre és gazdagokra felosztott társadalomnak”.

c) Gerő András lapjában, a Budapesti Negyedben olvasom: Kaliforniában (amerikai szerzők tanulmánya szerint) erősen növekszik a szegénység és a bűnözés aránya az 1990-es évekből szemlélve, a bűn-

¹ Az eszmeckeré Kiss László kazánfűtő teljesen egyéni kezdeményezésű sorozatának első részeként zajlott le, 2002. május 17-én az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történelmi tanszékén.

üldözésre jóval többet költenek, mint az oktatásra – és szaporodnak a gazdagok elkülönített városrészei, amelyeket falakkal, fegyveres őrkkel és biztonsági berendezésekkel őriznek.

d) Heller Ágnes *Mozgó Világ*-beli írása szerint a rendszerváltással mi is elérkeztünk a szabadság birodalmába, ahol is mindenkinek lehetősége nyílik a meggazdagodásra vagy az elszegényedésre. De vajon a többség – kérdezem én – bárhol a világon meggazdagodni vagy elszegényedni szokott?

e) Szepesi József cigány költő, író, publicista (a Kossuth Rádió *Cigányféléra* című műsorából idézve) úgy látja, hogy ma „Magyarországon a proletariátus diktatúráját a pénz diktatúrája váltotta fel. És kell-e ennél nagyobb diktatúra?” – kérdezi ugyanő.

Miután ezzel a modernitás kora – jelenkor magyarországi problémaköréhez érkeztünk, még egy itthoni kérdést vetnék fel.

Graham Green könyvkiadó szakember televíziós nyilatkozata szerint sok angol könyvet kell küldeni hozzánk, hogy a kommunizmus évei után az emberek újra olvashassanak angol irodalmat. Nos, miután én eléggé elméleti beállítottságú ember vagyok, a könyvespolcaimon az angol és amerikai irodalom helyett inkább ezen irodalmak története képviselteti magát, jó néhány kötettel, sok évvel ezelőtti vásárlások nyomán. Mintha én egy másik Magyarországon élnék, mint amiről Graham Greennek tudomása van.

De nemcsak a határon túlról látszik úgy, hogy „kétféle Magyarország” létezik. Mert például az egyiknek a lakói azt mondják, hogy nekik az anyagiak kapcsán a mai kornál jobb, továbbá biztonságosabb, kiszámíthatóbb volt a Kádár-korszak. Míg a másiknak a lakói közül bizonyos hozzáértők elmondják (nekik), hogy az ilyenfajta múltba tekintés optikai-történeti csalódás, csak egy torzító nosztalgia-kép.

Jómagam erről azt gondolom, hogy (erős leegyszerűsítéssel fogalmazva): a kádári kommunizmus az egyik Magyarország lakóit, ha egyre csökkenő mértékben is, de (fizikai, szellemi, lelki) elnyomás, ha tetszik: terror alatt tartotta, hogy ennek segítségével és ezen kommunizmusbeli elnyomottak kontójára javíthassa a sorát a másik (a megelőző korban elnyomott) Magyarország lakóinak. Lásd proletárdiktatúra.

Mindezek után mai beszélgetésünkben, úgy vélem, nem annyira korszakokat (mint modernizáció és globalizáció) kéne vizsgálnunk, hanem e korszakok egymáson átívelő problémáit: elvieket és gyakorlatiakat egyaránt. Az a javaslatom, hogy induljunk ki a mából, és közelítsünk a problémakörhöz az átlagember érzete és tudata felől – talán először a rendező és a szociológus látásmódja alapján.

GÁRDOS PÉTER: Mivel én ebben a teoretikusokból álló társaságban némileg kakukktojásnak érzem magam, egy személyes történettel kezdeném hozzászólásomat. Ezzel indokolnám, hogy miért fogadtam el a meghívást – mert a történet szinte mesébe illő példája lehet annak, hogy milyen szerepet játszhatnak az eszmék az emberek életében.

A sztori a következő. Édesanyám, zsidó származása okán, még lányként 1944-ben Magyarországról egy németországi munka- és megsemmisítő táborba, Bergen-Belsenbe került. Szörnyű, szinte reménytelen körülmények között élte meg a szabadulást '45 tavaszán, 27 kilóra lefogyva. Aztán egy svéd orvosokból álló katonai osztag jóvoltából egy svédországi kis falu kórházába vitték, 450 sorstársával együtt, és elkezdődött a gyógyításuk, felerősítésük.

Apám, szintén zsidó származásúként, egy másik németországi táborban érte meg a felszabadító csapatok megérkezését, nagyon beteg, a halál szélén, 29 kilósan. Ő is svéd kórházba került, pár száz kilométerrel északabbra, mint édesanyám. Majd amikor viszonylag magához tért, hónapokkal később, ott a svéd kórházban határozta el, hogy menyasszonyt keres magának. Megszerezve a szükséges adatokat, több tucat – svéd kórházakban kezelt – magyar lánynak adott fel ismerkedő levelet. Ennek a meghökkentően széles körű levelezésnek a nyomán jutott el végül édesanyámhoz.

Kettejük között – 10 hónap alatt – 127 levélváltás történt, valamint két személyes találkozásra is sor került. A kibontakozó levél-szerelemből házasság lett, az esküvőt pedig az tette különösen emlékeztessé, hogy a svéd király adta őket össze.

Mármost számomra, minden személyes vonatkozáson túl, azért érdekes ez a családi történet, mert a 127 levél megmaradt, különös mentőként. Néhány éve elolvastam ezt a levelezést, majd elhatároztam, hogy filmforgatókönyvet írok belőle. Három éve birkózom a dologgal – és ami a dilemmám ez ügyben, az mélyen idetartozik.

Apám ugyanis igen korán, tizenhat évesen csatlakozott a baloldali földalatti mozgalomhoz. Vagyis tiszta szívvel hitt például abban a szabadság–egyenlőség–testvériség eszmehármasban, ami sok más kortársát megragadta. Éppen ezért ő úgy gondolta, hogy az anyámmal folytatott hosszú, tábori kórházak közti levelezésben – bár mindketten a pokol tornácáról jöttek vissza – a szörnyűségekről egy szót sem ejt, de a világról gondolt eszméiről mindent megír, sőt, éppen ezzel az őszinte hitével próbál meghódítani egy tizenhat éves leányt.

Azt a leányt, a későbbi mamámat, akinek egyébként a kispolgári származása okán eddig semmi köze nem volt eszmékhez, ideológiákhoz. Ma már szinte megmosolyogtatóan naivak ezek a levelek. De a csoda megtörtént: egy „igaz hitű” fiatalembernek pusztán a leveleiben megnyilvánuló meggyőződése, erkölcsi tartása révén sikerült a hódítás.

Az én alapproblémám ennek a számomra megrendítő történetnek a filmre vitelével a következő. Apám, aki igen művelt, sokat olvasott ember volt – egy könyvkereskedő fiaként 22 éves korára szinte az egész világirodalmat végigolvasta –, meggyőződéssel hitte, hogy a szóban forgó eszmék igen-igen fontosak, embert formálók lehetnek. Olyannyira, hogy a feltárásukkal, személyes bemutatásukkal meghódítható egy másik ember. De vajon – kérdem én – szabad-e, fontos-e egy ilyen „naiv történetet” ma egy rendezőnek filmen elbeszélnie? És három évnyi vívódás után ma ott tartok, hogy ez talán még soha fontosabb nem volt.

Mert például Marx neve ma – úgyszólván – szitokszó. Sőt, más baloldali beállítottságú filozófusok neve is, akik gondolat kísérleteiről bebizonyította a társadalmi gyakorlat, hogy zsákutcák. És nézzük mindezt az egyén oldaláról: Lehet-e hinni manapság őszintén baloldali eszmékben? El lehet-e hinni – az én történetemnél maradva –, hogy pusztán az eszmék erejével meghódítható egy másik ember? Hihető-e a mai nézőnek a szüleim igaz legendája? Hogy az eszmék – amelyek naivitásáról és gyakorlatiatlanságáról ma végletesen meg vagyunk győződve – nagyon is fontosak lehetnek bármelyikünk életében?

Ennyit szerettem volna elmondani elsőre.

KISS LÁSZLÓ: Elgondolkodtatónak tartom a mai néző vagy a mai olvasó számára a következőt: Az itt tárgyalt eszmék a nyugati világban, például Franciaországban és az Egyesült Államokban akkor mutattak fel talán utoljára komolyabb mozgósító erőt – 1968-ra gondolok –, amikor ugyanezen Nyugat az első nagyobb lépéseket tette ama bizonyos jóléti társadalom irányába. Ám a 68-as diáklázadások azt is jelezték, hogy elsősorban az eszmékre fogékony korúak érezték úgy: az anyagiakban való gyarapodás és biztonság önmagában nem elegendő a mindennapi léhez, ha másfelől eltűnőben vannak fontosnak mondható eszmények.

TAUSZ KATALIN: Nem könnyen kezdem hozzászólásomat, mert az első elhangzott kérdés és az azt megelőző szélesebb ívű vitaindító ketőssére nem tudtam kitalálni frappáns reagálást. A kérdés az én felfogásom szerint úgy szólt, hogy hogyan néznek ki az eszmék az átlagember szempontjából – a vitaindító hosszabb idézet-együttese pedig számomra azt sugallta, hogy egy szegényekre és gazdagokra osztott világban élünk.

Már magát az „átlagember”-kategóriát sem igen tudom értelmezni. De főleg akkor problematikus ez, ha az ide sorolandóknak az eszmékkel való viszonyát is vizsgálni akarjuk. Azt gondolom, amikor eszmékről beszélünk, nem könnyű feladat annak megállapítása, hogy egy bizonyos eszmével mely társadalmi csoportok hozhatók kapcsolatba rokonszenv vagy elkötelezettség alapján. Sőt, szerintem még nagyobb kérdés, hogy vajon vannak-e ma Magyarországon olyan átfogó eszmék, amelyeknek társadalmi hatásuk lehet.

Az eddig elhangzottakban mintha benne rejlene az a feltételezés, hogy van a történelemnek egyfajta dramaturgiája – amelynek a logikáját vagy legalábbis néhány elemét akarnánk mi most itt megjeleníteni: például Gárdos Péter a szerkezetet, magam a tömegjeleneteket.

Úgy gondolom, hogy ha a jelen diskurzusunkban kiemelten beszélünk a szegénység problémájáról, az némiképp félrevezető lehet. Helyette inkább a jóléti állam témakörét kéne taglalnunk, ami egyaránt érint mindenkit. Mert én nem hiszem, hogy a szóban forgó történelmi folyamatban kitüntetett cél lett volna a szegénység megszüntetése. Sokkal inkább arról volt szó, hogy bizonyos társadalmi problémákra valamilyen intézményes válaszokat próbáltak találni.

Ebben az összefüggésben valahogy értelmeznünk kellene a szabadság–egyenlőség–testvériség eszmék különböző jelentéseit. Ami a szabadság eszméjét illeti, gondolhatunk főleg a Marshall-féle szabadságjogokra. Marshall szerint a teljes állampolgári lét feltétele az alapvető jogok hármass csoportjának teljesülése: a polgári, a politikai és a szociális jogoké.² A szegények vonatkozásában pedig a következőt mondanám, mint a tárgy egyfajta lehetséges értelmezését: azok a magyar családok, amelyeknek nincs útlevelük, mert az illetéket sem tudják kifizetni, nincs bankkártyájuk, s akiknek a vízszolgáltatását lezárták a lakásukban – e családok az adott életvitelük során a megnyert szabadságjogok idevonatkozó részével vajon hogyan tudnak élni, metaforikus és konkrét értelemben egyaránt?

GOMBÁR CSABA: Az mindegyikünk számára egyértelmű, hogy az eszméknek, értékeknek fontos szerepe van a társadalomban. Ez elviekben igaz. De a gyakorlati élet egy kicsit másképpen néz ki. Történt már utalás a napi politikai eseményekre, hadd utaljak én is azokra. Gyakran hallani ilyesfajta vélekedéseket: Miért is olyan fontos – mondjuk a választások kapcsán – megmaradni a felső hatalmi körben, vagy bekerülni oda mások helyére? Nyilván azért, mert jórészt a húsfazék körüli lehetőségekről, azaz komoly egyéni érdekekről van szó.

Ha most ezt Gárdos Péter történetével vetem össze, akkor azt mondom, hogy a normál mindennapokban természetes módon zajlik így, az előbbieket szerint az életünk. Nem könnyű értékelnit, főleg érzékelnit ilyen időszakban az eszmék és az értékek szerepét. Ámde háborús viszonyok, azaz katasztrofális körülmények között az egyéni érdekek teljesen háttérbe szorulnak, mert esély sincs a távlatos érvényesítésükre. Egyetlen dolog marad ekkor az ember számára: hogy valamilyen értékbe kapaszkodik, legyen az isten, szabadság, kommunizmus vagy más hasonló. Hihetetlen módon felértékelődnek az értékek az ilyen helyzetekben. Ha tehát Gárdos Péter az ő történetét megfelelő módon fogja tudni megjeleníteni jövőbeni filmjében, akkor a néző, a mai ember vélhetően ráérez majd arra, hogy jelentősége lehet annak, amikor szabadságról, egyenlőségről vagy hasonló eszmékről beszélnek.

Ami a szegénység témakörét illeti, nekem is az a véleményem, hogy ezt önmagában elemezni problematikus, kivált 200–300 éves időtávban vizsgálva. Hiszen maga a fogalom is meglehetősen viszonylagos, történetileg pedig még nehezebben értelmezhető. Az kétségtelen, hogy a mai, globális folyamatok során nagyon határozottan nőnek az egyenlőtlenségek – az egyes országokon belül, de az országok között is. Ám hogy ez ellen mit lehet tenni, mit jelent és milyen újdonságokat hoz a globalizáció – ez óriási kérdéskör.

Befejezésül a bevezetőben említett kaliforniai bűnözéssel kapcsolatos helyzetre reagálnék. Ennek konkrét oka van az Egyesült Államok-

² T. H. Marshall: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-Twins Kiadó közös kiadványa. Bp. 1991.

ban: ez az úgynevezett „zéró-tolerancia”-felfogás, ami már Európában is terjed. Vagyis arról van szó, hogy kisebb vétségekért is börtönbe dugnak bárkit, hogy ne zavarja a köz nyugalma. Lehet persze ezt is a szegénység oldaláról nézni – de itt inkább határozott elvekről, felfogásról beszélhetünk. Arról, hogy a bűnözés terén csak úgy lehet rendet teremteni, ha az elkövetőkkel szemben minimális toleranciát sem mutatunk. És ez aztán átfordulhat a gazdagoknak a szegények és a bűnözők elleni kemény védekezése irányába – ami viszont nem mai keletű. Legalább kétszáz éves múltja van a „kitoloncolunk innen, mert nem közénk tartozol” gyakorlatának.

KISS LÁSZLÓ: Az én számomra van egy kis pikantériája az egyesült államokbeli szegénység és bűnözés problémakörének. Az ugyanis, hogy az ottani afrikai származásúak, akik e tárgyban nagy számban érintettek – nos ők valamikor nem önkéntes alapon kerültek Amerikába. Továbbá az európaiaktól teljesen eltérő kulturális közegből lettek kiszakítva, bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy nemigen voltak képesek felvenni azt az egyre gyorsuló élettempót, amit az amerikai fejlődés diktált. Ezért sem tudom megjegyzés nélkül hagyni például azt, hogy az 1992-es Los Angeles-i gettőlázadás eseményeit a tízéves évforduló kapcsán ma úgy nézhetem magyar nyelven sugárzó csatornán, hogy csak a valóban tragikus történések képsorait mutatják be, az okokról és összefüggésekről pedig nem hallhatunk semmit. Mert hiszen manapság ez nem nagyon divat.

GOMBÁR CSABA: Te az okokra, a következményekre és a kezelési módokra is kérdeztél – ez egyszerre egy kicsit sok. Tulajdonképpen a pozitív diszkriminációval van dolgunk itt, ami szociálpolitikai probléma. Erről bőven vannak indiai tapasztalatai körünkben Balogh Andrásnak. Amerikában most az eddigiekhez képest ellenkező irányba fordulnak az ügyben, mert nem működik a dolog. Vagyis az a kérdés, hogy vajon hogyan lehet segíteni azoknak, akiket te szegényeknek nevezel – a legkülönbözőbb történeti, társadalmi, politikai vagy más okokból háttérbe szorítottaknak. De a mai magyar körülmények között is fontos ez, tehát mindez aktuális – ám újabb nagy vitatéma.

KISS LÁSZLÓ: Egy kicsit udvariatlanul hadd kérjem vissza ismét a szót – most a szegénység témaköre kapcsán. Az említett, bevezetőbeli idézetekkel azt próbáltam illusztrálni, hogy a modernkori Nyugatnak nagyjából a 20. század közepéig széles ívű szakmai körök szerint is az egyik legalapvetőbb társadalmi problémája volt a szegénység, függetlenül attól, hogy ez a fogalom hogyan definiálható. Különböző okok miatt azután a második világháborút követő fejlődés során eltűnni látszott, majd mintha ma újra előkerült volna ez a probléma, igaz, jóval enyhébb formában.

Ami pedig a magyar helyzetet illeti ez ügyben – a saját, személyes példamból indulnék ki. Eddigi életem kapcsán a mai napig a „proli”

kategóriába sorolom magam, nem szégyellvén ezt. És a legutóbbi átkosban sosem okozott gondot életvitelemben a rezsiszámlák kiegyenlítése, míg ma ezt csak szerény igényeim további csökkentése révén tehetem meg zökkenőmentesen. Ezért az idevágó történeti-tudományos tárgyú olvasmányaim és a saját élethelyzetem alapján én egy kissé másképp tekintek a szegénység évszázadokon átívelő problémájára, mint az előttem szólók. Remélem, senki sem veszi ezt zokon itt.

BOD PÉTER ÁKOS: Gárdos Péter története rendkívül szívhez szóló. És valóban idetartozik annak kapcsán, hogy 2002-ben, individualista korban, nem könnyű elképzelni olyan helyzetet, amikor valaki egy eszmének annyira odaadná magát, hogy azáltal egy képzelt közösséghez kötné életét – hogy tehát kommunistává vagy mondjuk mélyen valóságossá válna. De régebben hogy nézett ki ez?

Jó néhány évtizeddel ezelőtt Nyugaton is, nálunk is léteztek tömegpártok. És szükséghelyzetben az egyén egy eszmének az érdekében akár az életét is hajlandó volt föláldozni. Ilyen ma nincs. Hiszen a sorkatonai szolgálat mint állampolgári kötelezettség is kezd kimenni a divatból. Vagyis az individuális korszakba léptünk, ami egy hosszú folyamat jelen állomása.

A mai magyar valóságról pedig elmondható, hogy igen gyors átalakulási szakaszban vagyunk, ezért ma innen messzebbre kitekinteni nehéz úgy, hogy a felvilágosodás óta eltelt idő egésze a történeti perspektíva íve. Nem könnyíti meg eszmecserénk során a helyzetünket a szerkesztő úr széles témamegjelölése, valamint a felvezető idézet-együttes összeállítása sem.

A folyamatok felgyorsulása persze nemcsak magyar jelenség. Mert például az Egyesült Államokról nyolc-tíz évvel ezelőtt, a gazdasági visszaesés éveiben komoly szaktekintélyek írtak olyat, hogy Amerika harmadosztályú hatalommá fog visszasüllyedni. Ma pedig azt mondják a szakemberek, hogy az információs forradalomnak az USA a legfőbb haszonélvezője. Tehát a gazdaság területén csínján kell bánni a helyzetleírással, mert mihelyt elhelyezzük azt egy hosszabb folyamatban, kiderül, hogy ott nagy magasságok és mélységek találhatók. A társadalmi változások viszont valószínűleg kisebb kilengéseket mutatnak.

De visszatérnék még röviden az individualizmus kérdéséhez. Az én szakmámnak, a közgazdaság tudományának jó kétszáz éve van egy módszertani alaphipotézise: a döntéshozó individualizmusa. Az ökonómia tudománya az egyént, annak preferenciáit veszi kiindulópontnak: „a fogyasztó a király”. Azonban korábban aligha gondolta volna bárki, hogy az ésszerűen döntő individuum szociológiailag is értelmes fogalom, hogy valóban létezik az a fajta egyén, akinek vannak határozott egyéni értékválasztásai, amelyek szerint rendezi az életét. Ma pedig azt látom, hogy az egyén tényleg egyre inkább olyanná válik, amilyennek a közgazdaság tankönyve régóta mutatja: optimalizál, kalkulál. Ámde honnan veszi értékrendjét?

Az egyetemen a diákjaimnak bizonyos statisztikai adatok bemuta-

tásával szoktam indítani az oktatást: mennyi időt tölt el átlagosan a magyar ember alvással, munkával, tévénézéssel. Az így kimutatható hosszas képernyőbámulás valami végletes magány irányába mutat. Azaz mennyire más ez a világ ahhoz képest, amikor az emberek például egy keresztény néppárt vagy a szociáldemokrata párt nagy közösségéhez tartozónak érezték magukat. A mai, individuálissá vált társadalomban szerintem a szegénységnél nagyobb probléma a magány.

Szóba került a globalizáció témaköre is. Ebben nem a pénz szabad áramlása a fő újdonság, hiszen az már a „Pax Britannica” óta létező gyakorlat. A teljesen új jelenség ama bizonyos információs forradalom: hogy tehát nagyon gyorsá és tömegessé lett az információ áramlása. A világ egyik részén történekről pillanatok alatt bárki értesülhet a világ másik részén is. De számomra elgondolkodtató ellentmondás e téren a következő. Az egykori földművesnek értenie kellett valamelyest a meteorológiához, a piaci viszonyokhoz, a jogrendszerhez – hiszen vetett és aratott, vett és eladott, adót fizetett. Ehhez képest lesújtó információ-szegénységben él a mai, lakótelepi „proletár” – hadd használjam én is ezt a kifejezést, ha már előjött, hiszen létező kategória. Bizonyára ebből következik, hogy parlamenti választások során utcára lebontható különbségeket mutat a társadalom. A lakosok egy része valójában meg van fosztva annak lehetőségétől, hogy az életét befolyásoló legegységibb döntéseket maga hozza meg. A televízió odatár eléje egy olyan, kiszínezett mintát, amelynek tényleges elérésére az életben nincs semmi esélye. Mert nem tud utazni, részletre vásárolni stb.

Ez a fajta individualizálódás az alapja aztán valószínűleg az úgynevezett strukturális, azaz szerkezeti boldogtalanságnak. Ami viszont egyenesen vezet azokhoz az életformákhoz, amelyekben akár a szappanopera álságos világa utáni, értelmetlen vágyakozás, akár a mindénáron való fogyasztás, a bármi áron való pénzszerzés és a bűnözés lehet a meghatározó.

BALOGH ANDRÁS: Valóban kicsit parttalanná válik a beszélgetés azáltal, hogy egyre több ágra bomlik a témakör. Úgy gondolom, fel kéne vetni a szegénységgel és a szabadsággal kapcsolatban olyan történelmi vonatkozásokat is, mint például hogy az elmúlt kétszáz esztendőben vajon mennyire befolyásolta a történelmi fejlődést a szegénység léte. És most tekintsünk el a szegénység fogalmának a konkrét meghatározásától, mert az tényleg nem egyszerű: a különböző jellegű társadalmakra nem alkalmazhatók ugyanazon normák. Mert kérdés például, hogy az anyagi háttérbe szorítottság feltétlenül ezt jelenti-e szellemi értelemben is, minden esetben.

Életem jelentős részét különböző ázsiai régiókban töltöttem, onnan hoznék tehát példát erre. Ott a falvakon kívül sokszor még a nagyobb városokban a népesség jelentős része szegény – a saját társadalmi értékrendjük alapján is. Ezek az emberek olyan körülmények között élnek, hogy a közgazdasági kategóriák szerint mérhető életnívójuk

esetleg csak az egytizede, olykor talán még ennél is jóval kisebb hányada mondjuk az egyesült államokbeli szegényekének. És ők ott, Ázsiában mégis békében élők, jogot tisztelő állampolgárok. Mellesleg a bűnözés is nagyon csekély mértékű a legtöbb ázsiai város szegénynegyedeiben. A turistákat sem ott zaklatják, hanem a nagy szállodák környékén – míg ugyanezt nem lehet elmondani az Egyesült Államokban.

Ezért számomra az egyik kérdés itt az, hogy az anyagi javak korlátozottsága milyen kapcsolatban áll a szellemi jogfosztottsággal és a deviáns viselkedési formákkal. Mármost szerintem nagyon kevés a közvetlen kapcsolat a két dolog között, tehát másképp kellene közelítenünk ehhez. Szerintem az igazi nagy gond a társadalmi sodrás fő vonalából való kiesés, az úgymond margóra kerülés. Vagyis az a helyzet, amelyben nagyobb társadalmi csoportok valamiért nem azonosulhatnak azzal a gondolkodásmóddal, kultúrával, értékrenddel, amelyet a társadalom meghatározó körei magukénak vallanak.

Amikor egyébként a marginalizált rétegekről beszélünk, nem könnyű a helyzetünk. Hiszen nagyon sokszor előfordul, hogy a közgazdászok vagy szociológusok egyes társadalmak esetén margón kívülre sorolják a lakosság többségét. És teszik ezt bizonyos, nemzetközi szervezeteknél használatos tudományos paraméterek alapján – ami első látásra meglehetősen furcsának tűnik.

Ám nézzük meg ezt alaposabban. Sajnos tényleg lehetséges, hogy általánosan elfogadott normák alapján margóra kerültek tekinthető olykor a népesség döntő hányada is. Mert világossá kell tenni: az elmúlt kétszáz év azt mutatja, hogy a margón kívülre szorultaknak nincs semmiféle befolyásuk a társadalom menetére. El kell mondani ezt, bármily durván hangzik is. Ez pedig igazolja annak a manapság feltűnt és sikeres politikusi alkatnak a tevékenységét, aki azt vallja, hogy nincs értelme foglalkozni a margón kívüliekkel, akárhány százalék ez a rész. Hiszen semmi sem függ attól, hogy például adnak-e nekik szociális segílyt vagy sem.

Végső soron tehát mintha visszatérnénk a francia forradalom előtti időkhöz. Nem az uralkodó szellemi áramlatokhoz, mert azok kritizálják a korabeli állapotokat, hanem a korszak gyakorlatához, amely kutyába vette a tömegek helyzetét. Ne felejtjük el, hogy akkoriban a francia lakosság közel kilencven százaléka agrárnépesség. Ami döbbenetes adat: igen későn indult meg ott az ipari fejlődés. És ennek a falusi népességnek semmi szerepe nem volt a forradalomban vagy a későbbi eseményekben. Talán Napóleon alkalmazta először őket, mint katonákat, majd szóba jöhettek némiképp a földtulajdonnal való támogatásnál. Később a népszavazás bevezetése során ez a parasztság segíti hatalomra III. Napóleont. Egyébként semmiféle politikai-történelmi szerep nem jut nekik.

KISS ENDRE: Sarkítsuk most erre a beszélgetést! Balogh András szerint bizonyos értelemben visszatérünk a francia forradalom előtti helyzet-

hez: vannak politikusok, akik úgy vélik, a társadalmat, a népet, a tömegeket le lehet írni.

BALOGH ANDRÁS: Valóban oda kanyarodunk vissza – ámde a felvilágosodás eszméi által meg nem termékenyítve. Tudniillik aki akkor írástudó volt, az nem fogadta el a korabeli állapotokat – ez a különbség a mával szemben. Most viszont megszűnt ez a gátlás. Kétszáz évig ugyanis gátlásosak voltak a politikusok, és általában a társadalom vezető csoportjai azzal a szemléletükkel, hogy talán mégsem lehet naponta nyugodtan álomra hajtani a fejüket, ha nem törődnek az alávetett tömegekkel. De ha mondjuk a mai magyar valóságot nézem, sarkosabb megfogalmazással azt mondhatom: nem változtat semmit a tulajdonlás és a hatalomhoz való viszony terén, hogy mennyire törődnek a politikusok az emberek egy nagyobb csoportjával.

Kiderül ugyanis – ami az elmúlt kétszáz esztendő nagy tanulsága –, hogy végső soron statisztika szerepre kényszerültek azok a tömegek, amelyek nevében történtek bizonyos nagy horderejű események. Csak a forradalmak és a polgárháborúk voltak azok a történések, amikor ők voltak – Marx szavával – a mozdonyai a történelmi haladásnak. Ám a mozdonyt is táplálni szokták.

KISS ENDRE: Ha ez így van, akkor – ismét Gárdos Péter történetére utalva – nem érdemes megcsinálni az erről szóló filmet. Mert kit is érdekelne az, ha valaki egy eszmét mint utópiát használ fel udvarláshoz?

Egyébként szerintem is a lényegi kérdésnél tartunk most. Egy szimmetrikus középponthoz jutottunk el eszmecsereink során: minden aktuális tapasztalat és belátás azt igazolja, amit Balogh András állít – ám a valóság mégis a nyelvét ölti minderre. Vagyis kreatív pillanathoz értünk.

Itt fordulnék vissza az utópia kérdéséhez. Balogh András történelmi gondolatfutamának máig húzódnó íve teljesen helytálló. Ami a beszélgetés mostani részében a legizgalmasabb a számomra, az a következő: Egy tudományos diskurzusban általános kognitív megközelítésben egyáltalán nem dereng fel jó megoldás a problémakörünk kapcsán. És ugyanez elmondható a szociológia felől is: a szegénység egész problémája a deviancia és a normalitás két fala között pattog ide-oda. A normalitás nyelvének legitim választhatósága a szegénység jelenségének leírására aláássa az utópia lehetséges gyökereit.

További fontos összetevő az elitek, azaz a véleményformálók, egyáltalán az értelmiség szerepe. Mert ez annak a kérdésnek az irányába mutat, hogy *hogyan értheti meg az egyén a történelmet*. És itt eljutunk a jelennek, ezen belül a magyar jelennek egy óriási problémájához. Ugyanis létezik egy hihetetlenül fontos funkciót ellátó kommunikátor réteg – és annak meghatározott érdekegyüttese. Ámde szükséges lenne emellé valamiféle emancipáló, pedagógiai, netán didaktikai plusz, ami viszont teljesen hiányzik. Mert nézzük csak meg, hogyan jelenik meg előttünk a történelmi folyamat hozzánk közelebbi része. 1991-ben

azt hallottuk: nem baj, ha verik egymást a képviselők, nyugaton is ez van. 94-ben, joggal, azt mondták, hogy itt a szélsőség veszélye. Aztán később a kádári színezetű normalitás mezében jelent meg a rendszer-váltás. Vagyis mélység és következetesség nélküli az a kommunikáció, amelynek révén a társadalom követni tudná az eseményeket. A közös, demokratikus cselekvésnek kellene pótolnia az eszmék régi típusú uralmának hiányát.

Mármost hogy Gárdos Péternek érdemes-e elkészítenie az említett filmjét, az attól függ, hogy mire jutunk mi – és maga a társadalom – az eszmecserénk során felvetett kérdések kapcsán. Hogy hol is tartunk ma tulajdonképpen? A francia „ancien régime” (a forradalom előtt) idejében – vagy már egészen máshol, ám még nemigen látjuk, hogy hol.

Amit végül hangsúlyoznék, az az, hogy a társadalmat, vagy más nevéen a tömeget nem lehet leírni. A történelem azt mutatja, hogy ez a tömeg nagysokáig hallgat, de aztán megmozdul. A filozófia felől nézve tehát problematikusnak tartom a tömegek semmibe vevését; ez nagyon megbosszulja magát.

BALOGH ANDRÁS: Lehet egyfelől így jellemezni a tömegeket, jelenlétüket a mindennapokban és részvételüket a történelmi folyamatokban, ahogy Kiss Endre tette az imént. Emellett érdekes Bod Péter Ákos leírása is, aki a mai proletár egyfajta szellemi lesüllyedését, elbutulását látja, szemben az egykori földműves alaposabb tájékozottságával.

Mindehhez a következőket jegyezném meg. A második világháború előtt a kilencmilliós Magyarországon hárommillió uradalmi cseléd élt, megfosztva az önálló lét és gondolkodás alapvető körülményeitől. Akiknek tehát nem kellett vizsgálniuk a piaci viszonyokat, figyelniük az időjárást – hiszen se pénzük, se földjük nem volt, így eladható feleslegük sem keletkezett, piacra nem jártak. Illyés Gyula ezt szívbe-markolóan ábrázolta. Mi ma ezzel szemben az egykori református magyar falvak vállalkozó parasztjaival azonosítjuk ezt a kört, amelyet idealizálunk vidéki népességként – és szeretnénk, ha ismét lenne ilyen. Pedig ez egykor is csak egy szűk réteget alkotott. Ezért volt az, hogy a hajdani falukutatók önkínzóan beszéltek a vidék általános helyzetéről.

Hasonló gyökerekből táplálkozik, hogy Marxék egyfajta viszolygással tekintettek a parasztságra. A szocialista-szociáldemokrata értelmiség egésze a francia forradalomból kiindulva történelmi perspektívában is tanulatlan tömegnek nézte a parasztságot, amelynek ezért sivár és kiúttalan a helyzete. Ebből az alacsony szellemi létből való kiemelkedésnek tekintették az ipari foglalkozásokat, amikor tehát a földműveshez képest a proletár látóköre megnövekszik. Ami pedig a mindennapi tapasztalata is lehetett bárkinek, aki a faluról a városba érkezett.

Mindemellert az itt felvetett alapvető tézissel egyetérttek – és ez a magukat demokratának és humanistának tekintők számára tragikus kép –, hogy nemcsak a jelenben nem tudjuk kimutatni a lakosság

jelentős részének olyan anyagi és szellemi előbbre jutását, ami a soruk önálló formálásához vezetne, hanem őszintén vizsgálódva történetileg is így kell látnunk ezt.

Ám ennek ellenére csak ritka pillanatai a történelemnek, amikor ezen kiszolgáltatott helyzet változtatására megesnek a nagy – belső indíttatású – felkelések. Mert egyébként mondhatni segédcsoportokként használták a tömegeket a különböző elit-harcokhoz, beleértve még a Dózsa-féle parasztfelkelést is. Talán a géprombolás az a tipikus eset – a jobb írók bemutatják ezt –, amikor az emberek spontán módon reagálnak nekik nem tetsző dolgokra. De nagyon kevés ilyen egyértelműen spontán esemény lelhető fel az évszázadok tablóján. A tömegek megmozdulásai többnyire a mindenkori vezető rétegek hatalmi rivalizálásából fakadnak, azoknak mintegy tömegesített változatai.

TAUSZ KATALIN: Amikor én a szegénység témakörének megközelítésmódbeli nehézségeiről szóltam, akkor arra is gondoltam – amit épp az imént hallottunk fejtegetni –, hogy a szegénység problémaköre vajon mennyire tematizálta eddig a történelmi folyamatokat.

Balogh András említette az Indiában tapasztalható szegénységet. Nos, a nemzetközi szervezetek sokféle fogalmat használnak a szegénység leírására – ezt teszi a szociálpolitika tudományága is –, és ezekből derül ki, hogy nem minden fajtájú szegénység jelent egyben marginalizáltságot is. Mert attól, hogy szegregált (részeiben elkülönült) egy társadalom – márpedig az indiai a maga furcsán modernizálódott kaszttrendszerével együtt vagy annak ellenére az –, attól még nem feltétlenül dezintegrált (e részei mentén felbomlott). Abban szerves helye van minden egyes rétegnek, amit India esetében ezerféle kulturális-történelmi hagyomány erősít.

Tehát a szegénység megléte akkor válik a társadalom egészét, a működést veszélyeztető problémává, amikor a szegények bizonyos csoportjai kirekesztődnek. Nem véletlen, hogy megjelent – elsősorban az amerikai szakirodalomban – az underclass fogalma, amely a szegényeknek azt a csoportját akarja leírni, akik a társadalom alatt, azon kívül vannak. Egy nagyon meghatározott demográfiai és etnikai jelenségcsoporttal ábrázolják ezt a kört. Az európai uniós szakirodalom már arról beszél, hogy befogadó Európa kell, hiszen eddig a társadalmi kirekesztés volt a fő probléma.

Ami a tömeg fogalmát illeti, azzal én nagyon óvatosan bánnék. Egy szociálpolitikus e téren nagyon is individualista, vagyis azt gondolja, hogy az egyének helyzetét kell vizsgálni. Mert egyébként előjönnek a sztereotípiák olyankor, amikor elkezdünk ilyen általános fogalmak – mint a tömeg – mentén gondolkodni. De az biztos, hogy a tömeg semmilyen módon nem azonosítható a marginalizáltsággal vagy a szegényekkel. Hiszen akik valamilyen mérce vagy a saját megítélésük szerint szegények, azok még nem feltétlenül marginalizáltak – mondjuk pusztán a jövedelmi helyzetük alapján.

GÁRDOS PÉTER: Úgy látom, a beszélgetésünkben két nagy kérdéscso-

port merült fel. Az egyik – ami egyébként itt és most engem jobban érdekel –, hogy lehet-e eszmék és ideológiák nélkül élni, továbbá hogy mennyire ürült ki ezek kapcsán a mai világunk, mennyire lelhető fel benne olyan eszmei irányzatok, amelyek mentén elrendezhetjük az életünket, amelyekhez tehát csatlakozhatunk, vagy amelyeknek el-
lentmondhatunk. A másik témakör a szegénység–gazdagság, a javak társadalmi elosztásának kérdéscsoportja. Mármost a két problémakörnek nyilvánvalóan köze van egymáshoz, de félok, hogy együtt tárgyalásuk az itteni beszélgetésünket parttalanná teszi.

A szakmámból kiindulva viszont arról szeretnék szólni, hogy hogyan néz ki mindez a műalkotásban. Hogy ezt az ideológiai kiürültséget, azt, hogy mennyire értéktelenné váltak 100–150 éve még elfogadott vagy vallásosan hitt eszmék – ezt hogy jeleníti meg akár a film, akár az irodalom.

A film világában talán érdekes, hogy 20–30 éve még Jancsó egész életműve vagy például Bertolucci Huszadik század-a arról szól, hogy az egyént hogyan befolyásolják a szocialista vagy fasiszta eszmék, hogyan válik az egyén egyre kiszolgáltatottabbá ebben az ördögi körben. Másrészt viszont az utolsó évtized kritikusok szerint etalonnak mondott filmje, Oliver Stone Született gyilkosok-ja, már csak tébolyult ösztönéletről beszél, amelyet „nem zavar” immáron semmiféle eszme, ideológia. Ez az alapfilm a totális kiürültségről ad adekvát híradást. A tendencia nyilvánvaló.

A kortárs irodalomban is hasonló folyamatokat lehet megfigyelni. Az elmúlt évszázadnak alapművei az olyan családrégiények, mint a Buddenbrook-ház vagy Thibault család. Ezek nagyon sommásan arról szólnak, hogy a század jobb- és baloldali eszméi hogyan verik szét a tradicionális családmodellt, hogy kerül az egyén ily módon végletes és feloldhatatlan ellentmondásba. A mai trend ezzel szemben azt mutatja, hogy a művek hőseit már teljesen hidegen hagyják az ideák – lásd például Bret Easton Ellis Amerikai Psycho-ját. Ebből a régiényből – mint Gogol köpenyéből – aztán tucatnyi régiénytípus bújjik elő, és mindegyikben – leegyszerűsítve – ott a kor uralkodó életfilozófiája: éld át a pillanatot, élvezz, csak a pragmatizmus számít, semmi más.

Nem tudom, mindez történetfilozófiai szempontból hogyan értelmezhető. Persze lehet, hogy az imént jelzett jelenségek csak kitérők a művészetben és az irodalomban. Visszapillantva a 19. századra, ott a meghatározó régiény Goncsarov Oblomovja volt, amelyben a főhős otthon ül az ágyában, nem zavarja meg őt semmiféle eszme, ő csak egy dolgot akar: mindent megúszni, túlélni. Nos, meglehet, hogy most az irodalomban, filmművészetben ugyanitt tartunk – és hogy ötven-száz év múlva újra jön valami, amelynek majd ismét lesz az emberi világban közösségformáló ereje, a lenyomata pedig látszani fog a műalkotásokban.

Egyébként én attól félek, hogy nem lesz könnyű a beszélgetésünknek egy jól érzékelhető gondolati ívet adni az utólagos szerkesztés során, hiszen annyi minden felvetődött itt. Talán szerencsésebb lett

volna egyetlen kérdésből kiindulni – például: Mi a véleményünk ma a marxizmusról? – és onnan ágaztatni szét a gondolatokat.

KISS LÁSZLÓ: Megköszönöm Gárdos Péter kritikai megjegyzését. Ám ismét felhasználom az alkalmat, hogy indokoljam az általam vázolt téma feltűnően széles ívét. Ugyanis ennek a most elhangzott javaslatnak a nyomvonalán nem biztos, hogy eljutottunk volna ahhoz, amiből tulajdonképpen kiindultunk. Márpedig ebben a kiindulópontban, jelen beszélgetésünknek mintegy az alaptézisében, úgy érzem, teljes körünkben az egyetértés. Hogy tudniillik vannak egyfelől az eszmék, másfelől pedig van az a társadalmi valóság, amely ezen eszméket megszülte – és kettejük viszonya korántsem problémamentes az utóbbi kétszáz év nyugati történelmét vizsgálva. Maga a beszélgetés pedig erről, ennek lehetséges okairól szól – kétségtelenül a megadott keretek szűkös lehetőségein belül.

Más oldalról viszont Gárdos Péter szerintem kitűnően érzékeltette azt, amit úgy szoktak fogalmazni, hogy az irodalom és a művészet a valóság tükörképe. De hadd illusztráljam ezt a tükrözést most egy kultúrfilozófus nézőpontjából láthatókkal. Johan Huizinga mondja 1938-ban (a gazdasági világválság nyomán): „Ennek a sokat dicsért modern kultúrának a szénája körül valami nincs egészen rendben. ...a gazdasági eltorzulás csupán egyik tünete egy sokkal tágabb körű kultúrfolyamatnak.”

GOMBÁR CSABA: Kiüresedés, született gyilkosok, szegénység... Ezekről a következő jutott eszembe. 1990-ben jelent meg Scitovsky Tibor könyve magyarul, az Örömtelen gazdaság. S hogy miért hozom ezt ide? Azért, mert ha az eszmék valóságbeli szerepéről beszélünk, nem mindegy, hogy száz–kétszáz évre tekintünk vissza, vagy a jelenkorról van-e szó. Utóbbi esetben ugyanis belép a szabadidő szerepe is. Scitovsky azt a gondolatot veti fel (Keynes után újra), hogy mára megnövekedett a szabadidő. Így egyre nagyobb – sokszor milliós, sőt tízmilliós – embercsoportok számára, amidőn már nem kell reggeltől estig dolgozni, megjelent az unalom. Mégpedig a kínzó unalom, ami viszont kényszerít arra, hogy valamivel ki kell tölteni a szabadidőnket. És ez gyakran abban testesül meg, hogy „csináljunk valami jó kis balhét”. A futball-huliganizmustól kezdve sok mindennek ez az elsődleges magyarázata. Scitovsky javasol erre egy gyógymódot: iskoláztatnak, kulturálnak kell lennünk, így sokféle értelmes elfoglaltságot találhatunk magunknak.

Bod Péter Ákos szóba hozta a szabadidőmérlegeket. Magyarország vonatkozásában felületes ránézéssel is észrevehető, hogy húsz évvel ezelőtt a vezető állásúaknak, mondjuk a gyárigazgatóknak vagy a vezető értelmiségieknek volt inkább szabadidejük. A többség másodállásfélékkel szórakoztatta magát. Az elmúlt tíz évben viszont az úgynevezett menedzserréteg dolgozik reggeltől estig – a sok szabadidővel rendelkezők a munkanélküliek és a diákok.

Tehát a szabadidő, az unalom és a kétségbeesett vagy kényszer-cselekvések között érdekes összefüggések lelhetők fel. Am 1990-ben Scitovsky egyébként világhírű könyve nálunk mégsem váltott ki különösebb visszhangot.

BOD PÉTER ÁKOS: Valóban izgalmas trendek olvashatók ki a Statisztikai Hivatal által közzétett adatokból: eszerint a magyar átlagfelölt manapság havi időalapjának kevesebb mint 12 százalékát tölti el a főmunkájával, ehhez 3–4 százaléknvi jövedelemkiegészítő munka párosul – míg 1986-ban, tehát még a széteső tervgazdaság viszonyai között idejének 19 százalékát töltötte el a fő- és mellékállásban. Azóta tovább csökkent a társas szabadidőtöltés, de még ilyen rövid időtávon belül is jelentősen megnőtt a tévézésre fordított (fecsérelt?) idő: 11 százalék. Ami tehát egyfelől annyit jelent, hogy korunk átlagmagyarja lényegében annyit időz a tévé képernyője előtt, mint amennyi időt a szervezett gazdaság szektorában tölt. Az előző alapvetően passzív, befogadó helyzet, míg a munkaszervezetben esélye van arra, hogy mellé- alá- és fölrendelt munkatársakkal érintkezzen.

Beszélgetésünk sokféle tárgyához ez egyfelől úgy kapcsolódik, hogy rámutat: mind kevésbé a munka, a társadalmi munkamegosztás, az értékteremtő – vagy ha másoknak így tetszik: profitteremtő – szervezetrend keretei között formálódik az ember élete. Ma kevesebben és kevesebbet dolgoznak az emberek, részben a munkanélküliség miatt; végeredményben tehát a munkahely relatív fontossága igen sokak számára, fura módon, ma kisebb, mint volt a rosszul szervezett szocialista érában. Ehelyett a média tölti a fejébe és a szívébe a társadalomról, valamint a saját magáról alkotott képet.

Statisztikai átlagot idéztem, de „átlagos ember” nincs: a társadalmi élethelyzeteket ma legalább annyira strukturálja a munka világában betöltött hely minősége, mint a társas és egyéni (gyakran magányos) szabadidő eltöltése.

A másik, említendő következménye az életmód változásának a globalizációhoz kapcsolódik. Aki ma nálunk – vagy a cseheknél, írek-nél, hollandoknál – a vállalati szférában tevékenykedik, elég nagy valószínűséggel a külföld számára (export) termel és külföldi érdekelt-ség alkalmazottja. Ezt tudjuk; ez már jó ideje így van a világ fejlett és kevésbé fejlett, de felkapaszkodó („emerging”) nemzeteinél. Ám nem kevésbé van kitéve a világközösségnek – virtuálisan – az sem, aki jobb híján latin szappanoperákkal és amerikai védjegy alapján adaptált sorozatokkal mulatja az idejét. A munkahelyen sok mindent kell tanulnia a ma emberének, és sajnos sok feleslegesnek is bizonyul a korábban megtanult készségei közül. De egészében véve a nemzetköziesedés folyamatát el lehet helyezni a modernizációs trendek között. Ironizáló megjegyzéseimből talán kiderül, hogy ezen munkavégzésbeli újdonságoknál sokkal kritikusabban szemlélem a fogyasztási és életvezetési minták globalizálódását vagy inkább – mondjuk ki – amerikanizálódását. A médián keresztül a világra zúdított befolyásolás olyan igényeket gerjeszt, amelyeket nem lehet ki-

elégíteni (azaz frusztrációt, csalódottságot hagy maga után a folyamat) – vagy nem lenne helyes kielégíteni. Gondoljunk arra, hogy ha valami gonosz csoda folytán a harmadik világ milliói hirtelen ugyanannyi árut fogyasztanak, mint az amerikai átlag – és ugyanannyi háztartási szemetet produkálnának, ez a természeti környezetben azonnali krízist idézne elő.

KISS ENDRE: Ha már rendre olyan fogalmakat jelenítünk meg itt, mint a tömeg vagy az egyén, akkor filozófusként lehetnék én most az eszmék szószólója. Hozzájuk kapcsolódik a következő két példám.

Az egyik a született gyilkos példája. Az angolszász kultúrában és gondolkodásmódban folyamatosan jelen van a civilizáció–barbárság fogalmi páros. Ha ez nekünk, humanizált kelet-európaiaknak még új, akkor ezt meg kell tanulnunk. És mivel a mai világunkban döntő befolyása van az amerikai tömegkultúrának, annak érzékelésmódjában jóval nagyobbak kell tűnjön a gyilkosok száma, mint mondjuk Indiában – akár a film, akár más műfaj esetén. Ámde nem biztos, hogy az ember változik, amikor a tömegkultúra mintái változnak.

A másik lehetséges példa a posztmodern esete. Ennek két filozófiai irányzata volt: a dekonstrukció (elemekre bontás) és a szintézis (interdiszkurzivitás). Azt mondják a szakértők, hogy eszmeileg győzelmet aratott a dekonstrukció. Egy ilyen feltételezett győzelem már mintha magyarázatul is szolgálhatna az utópia aktuális hiányához. Valójában az történt, hogy három filozófus közül kettő győzött a harmadikkal szemben. Ennek részletes okait nem könnyű feltárni, de semmiképpen sem teljesen spontán folyamatról van szó.

Tehát az eszmék–valóság viszony kapcsán túlhangsúlyozhatjuk ugyan az aktuálisan győztes eszmék szerepét, de ez nem változtat azon, hogy a létből fakadnak a gondolatok, így az eszmék is. Létünk pedig változatlanul van. Igaz, ebben a létben az események menetét nem központi utasítások irányítják, hanem a folyamatok konkrét összetevői: a gazdaság, a kultúra iparágai, a televíziós állomások stb. Ám az is tény, hogy ha elégedetlenek vagyunk létünkkel-helyzetünkkel, nem tudunk kihez fordulni. Ebből fakad az a mai aránytalanság, hogy nagyon sokak léte egyáltalán nem jelenik meg semmiféle gondolati-eszmei síkon. Amit talán megint a megfelelő eszmék számlájára írhatunk. Ezért van például a filmrendező, hogy ezeket a hangsúlyozandókat ábrázolja a maga eszközeivel, s így hívja fel rájuk a figyelmet.

GOMBÁR CSABA: Amit Balogh András mondott a tömegekről, hogy nem ők csinálják a történelmet – ez politikailag helytálló.

KISS ENDRE: Ő inkább azt állította, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják őket. És ezt nagyon sokan gondolják így.

GOMBÁR CSABA: Valóban létezik a politikában egy ilyen mentalitás, sok mindennel támaszthatjuk alá ennek a tényét. De a politikai elem-

zések során a mai, modern társadalmon kívül történetileg is kimutatható egy ilyenfajta jelenség, hogy a politika irányítói tömegbázist formáltak maguk alá. A nemzeti társadalom eszméje ilyen társadalmakat eredményezett, a kommunista párt ideológiai alapon szülte meg a maga munkásosztályát.

A történészeknél viszont igen érdekes kérdés az, amit talán a társadalmi mozgások genealógiája témakörének nevezhetnénk. Fernand Braudel sokat kínlódott ezzel a kérdéssel, hogy mi mozgatja a társadalmakat: a gazdasági, a politikai, a kulturális változások? És nem tudott kikötni egyiknél sem.

Az biztos, hogy e kérdésben, legalábbis Braudel szerint, nagyon jelentős szerepük van a demográfiai változásoknak, ám a változások igazi okait még nem lelték meg. A politikusok beleavatkozhatnak ugyan a népesség fogyásának vagy gyarapodásának dolgába, amint-hogy gyakran meg is teszik, de hosszú távon ez nemigen vezethet eredményre. Ilyen értelemben tehát igenis van szerepe, súlya a tömegeknek, a politikailag befolyásolhatatlan mikroakaratok tömegének, azaz a népnek a történelem folyamán.

Vagy nézzük a tömegek szerepét egy másik aspektusból. Ma egy modernkori népvándorlásnak – vagy inkább e népvándorlás drámai jeleneteinek – vagyunk tanúi, amit nem lehet megakadályozni politikai határokkal. Régen sem lehetett. A történelem során mindig teremtődtek olyan központok, amelyeknek erős vonzása volt, ezért időről időre hatalmas embertömegek keltek útra feléjük.

És most néhány megjegyzést tennék a globális jelenkorról. *Amennyiben a globalizáció folyamatainak a gazdasági vonatkozásait már értjük, szerintem ezzel még nem sokat tudunk a lényegéről. Itt bizony nagyon átfogó szemléletmódra van szükség.*

Az egyik nagy problémát az egyenlőtlenségek növekedésében látom. És ezen a helyzeten nem változtat az sem, hogy planetáris méretekben növekszik a termelés, valamint hogy valóban egyre több embernek javulnak az életkörülményei.

A másik, talán már alapvetőnek mondható probléma a történések és folyamatok teljes kontrollálatlansága. Az a nyilvánosan megfogalmazott kívánság, hogy világméretben önkorlátozó szabályokat kell felállítani – ez megmosolyogtató. Hiszen nyilvánvalóan látszik a haszonelvűség eluralkodása minden téren. Ha tehát a politikumnak egyáltalán van valami jelentősége és szerepe az európai társadalomfejlődés évezredei tekintetében, akkor az éppenséggel a kontrolláló keretek megformálása. A globális jelenkorban pedig azt látjuk, hogy planetáris viszonylatban óriási szervezetek, hálózatok működnek valamennyire is demokratikus jellegű politikai ellenőrzés nélkül – ezért sokszor turbulensen, anarchikusan. Ez pedig nagy veszélyeket rejt magában. Ám mégis azt vallják a globalizáció hívei, akik igen sokan vannak, hogy a dolog rendben van ilyenformán, és nehogy valami átfogó kontroll kialakuljon, mert akkor az esetleg diktatórikus lenne. Így viszont ma a kontroll és a diktálás szerepe egyértelműen egyetlen birodalomnak jut. Amely birodalom pedig a viszonylagos nyugalom

érdekében kényszereket alkalmaz. Azaz ha bárhol a világon neki nem tetsző eseményeket tapasztal, a saját felfogása és érdekei szerinti módon és eszközökkel avatkozik be – egészen a lebombázásig.

KISS LÁSZLÓ: A világban manapság zajló folyamatok kapcsán Soros György is azt kifogásolta, hogy a gazdasági globálissá válást nem követte hasonló politikai szerkezeti átalakulás. De érdekesen kapcsolható ehhez egy előző időszak hasonló problémájáról szigorúan fogalmazott megállapítás a filozófus Bertrand Russelltől: „A tizenkilencedik század csődbe jutott, mert ...tervtelenül, gondolattól nem vezetett technika eredményeként olyan gazdasági szervezeteket hozott létre, amelyek uralmára filozófiája nem tanította meg.”

Vagyis tanulunk-e valamikor valamit a történelemből vagy az arról elmondottakból? Úgy tűnik, nemigen. És a robbanásveszély ma mint ha elsősorban a pénzvilág felől fenyegetne, ahol egyelőre nem nagy eltökéltséggel keresik a tágabb összefüggések szerint levonható tanulságokat. Hiszen a fő cél, ahogy azt Gombár Csaba említette az imént, a minél gyorsabb és minél nagyobb haszon. Pedig a közelmúltbeli mexikói pénzügyi válság intő jel lehetne. Kérdés tehát, hogy ha a politika, a legfőbb irányító ma sok vonatkozásban csak az események után kullog, mennyire fogja tudni a jövőben a megfelelő mederbe terelni az események folyását.

GOMBÁR CSABA: A nemzetállam politikai eszméje például egyértelműen a planetáris kontroll megteremtése ellen szól. A mi leköszönt miniszterelnökünk is emellett tesz hitet, amikor azt mondja, hogy az Európai Uniónak minél erősebb nemzetállamok együttesévé kell válnia. Míg az utódja inkább egy föderatív irányt tart kívánatosnak. És európai szinten is megkülönböztethető ez a két markáns álláspont: egyfelől az erős nemzetállam, másfelől a föderatív Európa hangsúlyozása. Vagyis ha itt is ilyen komoly mértékű az érdekek és eszmék szembenállása, akkor világméreteken hogy lehetne másképp?

KISS ENDRE: Ez a típusú nemzetállamban gondolkodás tulajdonképpen nem céloz mást, mint borsot törni a globalizáció orra alá. Mert elfogadja a globalizációs kereteket, részt vesz az ilyenformán alakult gazdasági életben, miközben eljártssza a konzekvens nemzetállam szerepét. Megkérdezhetjük ezután, vajon hogyan értse meg a társadalom a történelmet, ha azt hallja a miniszterelnöktől: engem az különböztet meg egy másik miniszterelnöktől, hogy én megvédelek titeket a globalizáció ártalmaitól – miközben ugyanazt csinálja, mint egy másik, csak ugyanazon a játékon belül valósít meg más árnyalatokat.

GOMBÁR CSABA: A Replikában jelent meg egy írás azzal a címmel, hogy Az európai birodalom. Amit tehát Kiss Endre ecsetel most, az kisarkítható erre a kérdésre: birodalom-e Európa? – A szakértők szerint Európa „integráció általi birodalom” – az atlanti gondolatkörben.

KEREKASZTAL-BESZÉLGÉTES

A második világháború után az Egyesült Államok erőteljesen támogatta az európai integrációt – 1960-ig, De Gaulle fellépéséig. Azóta ez a támogatás inkább csak szavakban jelentős. Hiszen az Unió brüsszeli funkcionáriusai is tudják, hogy ha ez az egységesülés komoly politikai tartalommal is járna, azaz riválissá is válnának – akkor meggyűlne a bajuk az Egyesült Államokkal.

KISS ENDRE: Más oldalról viszont az Európai Unió élvezi azokat az előnyöket, amelyek ebből a helyzetből származnak: például így a hadikiadások jelentősen csökkenthetők. És meg sem fogalmazzák, mit is jelentene a teljes értékű uniós lét. A közbeszédben tehát ezen a téren is találhatók eltérések a valóság és annak szavakban való megjelenítése között.

BOD PÉTER ÁKOS: Szeretnék még egyszer visszatérni röviden a globalizáció témaköréhez. Nem lesz időnk itt megvitatni a globalizációs jelenséget, és azt sem tisztázhatjuk, hogy melyikünk mit gondol annak természetéről, előnyeiről, ártalmairól, elkerülhetetlenségéről. Legyen szabad e pontnál arra utalnom, hogy a glóbusz egészén áthömpölygő folyamatok nem egyformán érintik sem az egyes egyént, sem egész nemzeteket vagy akár annál nagyobb méretű régiókat, illetve a kisebb lokális közösségeket. Láttuk, hogy a tőkék, áruk, eszmék és emberek nagyobb mobilitásából bizonyos országok egészében véve inkább profitáltak, míg mondjuk Argentínában most aligha érzi bárki is a globalizáció áldásait. Ezért nem lenne helyes a globalizáció mindenütt való jelenlétéből végső következtetésképpen a differenciálatlan odaadáshoz, a belenyugváshoz eljutni – vagy különösen a tehetetlenséget megindokolni. A nyugat-keleti uralkodó széljárás ellenére a jó vitorlázó képes sikeresen navigálni, míg a rossz hajós csak ügyetlenkedik; a gravitáció kétségtelen ténye ellenére a jó tornász tud szaltózni, a másik meg csak hasra esik. Hogy egy kis, nyitott ország kormányzati mozgásteret meddig terjed, arról nekem voltak személyes élményeim, ám mégsem mondanám, hogy csak egyfajta felfogással tekinthetnénk a globalizációnak nevezett jelenségtömegre.

KISS LÁSZLÓ: Egyetértve azzal az itt már többször elhangzott megállapítással, hogy megcélzott témakörünk szétfeszíti egyetlen eszmecserre kereteit, befejezésül megpróbálkoznék egyfajta összegzéssel.

A nyugati világ történetének folyamatai a francia forradalommal új szint, sőt új, nagy lendületet kaptak. A 19–20. század idősza a modernkori eszmék és a valóság folyvást megújuló felelésével, ha tetszik: birkózásával telt el. Ám az események és változások sodrása oly erős volt, hogy mielőtt kialakulhatott volna az eszmék és a valóság viszonyában egy elfogadható egyensúly, a történelem kereké átfordult egy újabb korszakba, a globalizáció korába. És itt már, úgy tűnik, nem a modernkori eszmék valóságmegváltoztató erőfeszítéseinek főnői okozzák a legnagyobb gondot, hanem a globális folyamatok

keltette újdonságok planetáris méretűvé tágult összefüggésrendszerének igen nehezen áttekinthető bonyodalmait.

Ám mivel a globális korszak valóságformáló feladatából is részt kérnek bizonyos eszmék – például birodalmiak, valamint vallási természetűek –, talán érdemes némi tanulságot keresni a modern kor történéseiben. Amely tanulság (az emberi világ mindenkori ellentmondásaira utaló módon) Kosztolányi Dezső megfogalmazásában itt így szólna: „Az eszményeket nem szabad megvalósítani – de feladni sem. a népesség.”

(A beszélgetés szerkesztett változatát Kiss László készítette.)